

Николай Шиваров (София, България)

ВЗАИМНИ ТРУДОВЕ И ОБЩ ВЪЗХОД*

На 4 март 870 г. се слага начало на отделна църковна провинция на територията на българската държава. Тя е архиепископия в рамките на Константинополската патриаршия. Мястото ѝ в йерархическия списък на официалните церемонии¹ е завидно добро и самият архиепископ е наречен в писмо на папа Адриан II „антистес“ — с титла, давана на духовния началник на отделна област. Все пак този статут не може да задоволи българския владетел не само поради това, че висшият клир в държавата му би могъл да получава указания от византийската столица. Терминът „автокефалия“ (самооглавяване, независимост) в онзи момент все още често указва за ограничена самостоятелност и засяга при това не само църковното положение. Този термин е взет от гражданския живот, в който означава по принцип политическа независимост, и ако църквата в България би била разбрана като автокефална в ограничен смисъл, то това лесно би могло да се пренесе и върху държавно-политическите структури на страната. Ето защо още от първия момент, когато княз Борис започва да се стреми да обособи църквата в своята държава като самостоятелна (независима, автокефална в пълнота), и то с патриаршеско достойнство, той свързва това със суверенитета на българската държава, и то с най-висш тогавашен ранг. Усилията на неговия син и приемник след 893 г. са по-нататъшно развитие на това прозорливо виждане на Покръстителя, макар и често с други средства.

Задачата, която си поставя княз Борис, е трудна. Наистина още църквата в Армения се оформя през IV—V в. като самостоятелна. Тя не могла да стане обаче пълен образец на автокефална църква на една етническа общност поради откъсването ѝ с други древни ориенталски църкви във връзка с Четвъртия вселенски събор. През IX—X в. българската църква трябва да стане *модел* за псместна автокефална църква на един отделен народ. Необходимо е обаче да се преодолеят външни препятствия и да се постигне вътрешна зрелост. Канон 28 на споменатия събор дава юрисдикционното право на Константинополската патриаршия над диоцеза Тракия, т. е. и над българските предели впоследствие, а каноните 9 и 16 — правото за вмесване във вътрешните църковни дела в тази област дори по призив на един местен епископ. При това Константинополският патриарх придобива още по-голяма каноническа тежест, след като постепенно синодът в престолния му град (наречен *σύνδοξ ἐνδεδιοῦσα*), включвайки

* Статията на Николай Шиваров и Елка Бакалова представляват преработени варианти на докладите, прочетени на Тържествената научна сесия в чест на славянската писменост и култура, която бе проведена на 23 май 1993 г. в гр. София в рамките на Програмата за национално честване на 1100-годишнината на Велики Преслав.

¹ В Клиторологий на Филотей на 13-о място, а в Тактикон на Бенешевич — на 16-о, т. е. много по-напред от предстоятелите на други църковни области.

представители на източните патриаршни, се превръща в имперски за Византия².

Църковната независимост е резултат най-вече на цялостна и действена организация, широка евангелизация благодарение на процъфтяването на просветата и образованието, развито книжовно дело и образцов духовен живот. Всичко това същевременно оказва благотворно влияние и върху гражданското състояние в независимата църковна област — в пълнота по достойнство „патриаршия“.

В България има яснота още относно първото условие за придобиване и признаване на църковна независимост. Както се бележи в един исторически извор³, „той (българският народ — б. а., Н. Ш.) се издигна до убеждението да приеме архиепископ и страната да се покрие с епископи“. Старите епархии се възстановяват постепенно, ръкополагат се свещеници, но въпреки това не може да се постигне стройна организация, която да се устреми към цялостна евангелизация, за да се възприемат „отеческите обичаи“ и народът „да се улавя изцяло за Христа“ по израза на същия исторически извор. В най-добрия случай поднасяното слово е разбираемо само от образованите кръгове и от славяни от места, сравнително скоро включени в българската държава, чиято елинизация е започнала в някаква степен. Използуваният гръцки език от епископите и преобладаващото мнозинство висши клирици може само да въздействува за привързване към византийската култура, а впоследствие и към византийската държава.

Необходимостта да се използва в църквата и на първо място в богослужението разбираем за народа език като основен фактор за религиозно образование и духовен живот се схваща, разбира се, не само в българската столица. В Западна Европа събори в Аахен (VIII—IX в.) пледират да се употребява в църковната мисия майчиният език, но въвеждането на този език в самата литургия, особено след четивата от Новия завет и проповедта, не се възприема от Рим поради страх от несполуки. По-късно, в трудната борба за славянска просвета в Моравия архиепископ Методий се стреми цялото богослужение да бъде на славянски, включително евхаристичния канон — най-съкровената литургическа част. Папа Йоан VIII разпорежда обаче латинският и гръцкият да бъдат богослужебни езици и за напред, като разрешава само проповед на славянски⁴. А това принизява славянския като недостатъчно годеи да изрази сакраменталните истини и формули и поставя пречка за неговото литературно израстване.

Най-вече благодарение на по-голямата стабилност на Българското княжество в сравнение с Моравското виждането на княз Борис и замисълът му отиват проникновено по-надалеч: старобългарският език трябва да бъде официален в църква и държава. В 893 г., предположително на Преславския събор, това се обявява категорично не без съдействието на новия княз, който вече е участвувал активно в старобългарското книжовно дело. Старобългарският език се осветява с литургичната му употреба, но не се консервира, а при изграждането си като литературен непрестанно черпи от живата народна реч и същевременно я обогатява. За славянизацията спомагат отминалите гонения, разрушаването на храмове и т. н., които се извършват от прабългари. Данни за протест на архиепископа и други висши гръцки клирици във връзка със съборното решение няма. Те са под

² Срв. P o i z, R. *Patriarch und Synode in Konstantinopol*. Wien, 1971, 25—26.

³ Хроника на Теофан Продължител. — В: З л а т а р с к и, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. С., 1971, с. 159.

⁴ Ep. 201, p. 161, 4—21. — В: Латински извори за българската история. Т. 2. С., 168—169.

шока от преследванията, но за тяхното (поне външно) лоялно отношение към нововъведеното има различни причини. Някога Йоан Златоуст въвежда в храмове в Константинопол да се пеят псалми на латински, сирийски, готски и гръцки⁵. Той подкрепя епископ Улфила да извърши превод на Библията и на богослужебни текстове на готски недалеч от днешния Плевен. Споменът за всичко това сигурно играе роля. И затова може би се съставя сборникът „Златоструй“, а не само тъй като витийството на светителя и високосъдържателните му слова привличат. При това никой не насилва чуждоезичните епископи със славянския. Климент Охридски е ръкоположен за „първ епископ на славянски“. Той и последвалите го, като Константин Преславски, Марко Девошки и др., ще имат грижата и отговорностите за родния език в богослужението и в църковния живот изобщо. Единдушното приемане на обявеното на Преславския събор довежда до положителното отношение в домашните извори към архиепископа и сътрудниците му.

Да се въведе и да се използва старобългарският език като официален, е възможно благодарение на запазеното в България и плодосно развивано в нея Кирило-Методиево дело. След пристигането на Климент, Наум и Ангеларий в Плиска започва интензивен труд. Плеяда въодушевени духовници работят за замяна на безвъзвратно загубеното книжовно наследство след смъртта на Методий и създават нови творения.

Делото е едно. Църковните труженици творят и пишат, а държавните органи им съдействуват с готовност. Тази взаимност във връзка с изпращането на Климент в Кутмичевица и назначаването на Домета за неин управител се формулира така: княз Борис „предал блажения Климент на Домета или по-скоро Домета на Климент, а още по-точно да кажем, предал ги един на друг“⁶.

Управлението на княз Владимир навярно временно потиска в някаква степен това дело — може би повече извън манастира, в който е княз Борис. За съжаление много малко старобългарски творби могат да бъдат определени хронологически. Все пак е възможно да се възстанови една картина. Характерът на Иполитовия коментар на книгата на пророк Даниил напимер позволява да се заключи, че е превеждан по време на гонението. Есхатологията в този труд е във връзка с преследванията на християните през III в. при император Септимий Север и подхожда за българските условия при княз Владимир, поради което сигурно преводаческият поглед се е спрял върху него. В противовес на апокалиптичните виждания в някои кръгове Иполит с оптимизъм очаква преодоляването на страданията. Старобългарският преводач посреща поврата в българската история на Преславския събор като потвърждение на крепката надежда в коментара, което дава основания за неговото четене и преписване нататък. Оптимизмът се утвърждава в българската църква, което е залог за нейния успех и за държавното утвърждаване. Възможно е и хронологическото определяне на появата и на други трудове, като „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, Словата на св. Атанасий Александрийски, съгласно приписката към превода им и още някои, за които вече многократно се е писало.

След Преславския събор несъмнено цялата книжовна дейност става по-интензивна, още повече че на престола е княз Симеон, който енергично води цялата държава в линията на събора. Сборникът му, известен по пре-

⁵ Chrysostomos. Hom. 2. Post truncationem reliquiarum martyrum. — In: Migne, J. P. Patrologiae cursus completus. Series Graeca. T. 63. Paris, col. 472.

⁶ Пространно житие на св. Климент Охридски, гл. XVII, § 53. — В: Милев, А. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 125.

писа от 1073 г. като Изборник на Светослав, свидетелствува и за участието на княза в книжовното дело. В този сборник е записана на два пъти Похвала за българския владетел. В нея той се сравнява с основателя на Александрийската библиотека Птолемей Сотер (а може би и с Птолемей II Филаделф) „не по вяра, а по-скоро по желание“ и се прославя, че е изпълнил двореца си с книги⁷. Това е интересен факт, който навежда на мисълта за една съзнателна насоченост към Александрия.

Както споменатият сборник, така и другите творения през Златния век на старобългарската литература и култура говорят за широтата на интересите за християнска образование и за свободата на многообразието. Сподручливият подбор за преводи и самото им изпълнение свидетелствуват за високата образование на ръководители и труженици на просветното дело. На старобългарския читател се дава най-доброто, и то представено чрез творения на автори от различни направления в древната църква, създадено в диоцезите на автокефалните източни патриаршии и бележити поместни църкви. И с това се разкрива отвореност в изграждане на народностно полезна и стремеж към възприемане на универсалното и даване принос за него. Преведени са например коментарите на Псалтира на св. Исихий Йерусалимски⁸ от Александрийската школа и на бл. Теодорит от Антиохийската. Широко известни преписи от тях, като Болонския псалтир и Софийския песнивец на цар Иван Александър, както и онези от библиотеката на Чудовия манастир в стария Кремъл са ценни паметници на старобългарското книжовно дело и духовна просвета. Споменатият коментар на св. Иполит свързва старобългарския читател и с древния Рим, а сборникът „Златоструй“ със слова на св. Йоан Златоуст — с Антиохия и Константинопол. В цар Симеоновия сборник са застъпени откъси от съчинения на множество църковни отци и писатели, като по някои въпроси са поместени в него няколко гледища, тъй че читателят да получи много странични познания. Върхът в редица отношения са трудовете „Богословие“ („Небеса“) и „Шестоднев“ на Йоан Екзарх. Сподручливият превод и оригиналните текстове по-често във втория изявяват успешен стремеж и за създаване на богословска и философска, естественонаучна и филологическа терминология и изразност, без така разделно да е мислено това може би от старобългарския труженик. Това доближава старобългарския литературен език до гръцкия и латинския, които след многовековна история са водещи в средновековното общество. Неговата отвореност е важен фактор, допринасящ той да заеме достойно мястото си наред с тях.

Почти всички труженици в старобългарските книжовни средища са духовни лица. Организирането на църквата на различни равнища включва като постоянен и съществен компонент подготовка на сеячи на просветното слово. Климент Охридски подготвя 3500 дейци за свещеници, дякони, иподякони, четци и певци. Задачата на свещениците е да поучават и творят, както това се припомня от брата на св. княз Борис — Черноризец Докс. Съчетаването на участие в богослужението и учителството става хилядолетна традиция. И по време на голямата училищна и просветна дейност през Възраждането и непрестанно възрастваща под ръководството на Българската екзархия, учителите са певци и четци по храмовете и ръко-

⁷ Вж. Ангелов, Б. Ст. За три съчинения в Симеоновите сборници. — Старобългарска литература, 5, 1979, 10—20; Божилков, И. Цар Симеон Велики (893—927): Златният век на средновековна България. С., 1983, с. 54, 162—163.

⁸ Вж. Шияров, Н. Древни източни коментари на Псалтира и старобългарските им преводи. — Годиш. на Дух. академия, 28, 1986, с. 53 сл., 22 сл.

водят църковни хорове. Свещениците поучават в училищата. Това е често явление в България и до Втората световна война.

Творчеството на старобългарските дейци е в руслото на източната църковна традиция, следвайки църковни отци като светите Василий Велики, Йоан Златоуст и Григорий Богослов — любимия автор на Кирил Философ. Характерни черти за тази православна традиция са многообразието и отвореността. По думите на патриарх Фотий многообразието в богослужението е красотата на православие. И тружениците през Златния век допринасят за тази красота. Планомерно Плиско-Преславското и Охридско-Деволското старобългарско средище съучаствуват в трудовете. Благодарение на акростихове напоследък бе установено авторството на Климент и на епископ Константин Преславски в областта на химнологията в православното богослужение⁹. За съжаление старобългарската традиция трябва да се бори с две крайности — униформирането и nihilистичното отричане. Вследствие превеса на тези крайности се забравят и често се изключват творби от Златния век или се проявява стремеж да се отстранява цялата им традиция, която ги е вдъхновявала и в чиято атмосфера старобългарските автори са ги създали, за да се предлагат чужди заместители. Като че ли често трябва да прозвучават будителните слова на преподобния отец Паисий Хилендарски.

Многогранна съзидателна роля в творческите усилия имат българските манастири още в зарите на Кирило-Методиевото дело на българска почва. Посеяното в тях и от тях просветно семе дава обилни плодове. Известни са манастирите „Св. Пантелеймон“ край Преслав и Охрид, св. обител край Равна и много други. Монаси се занимават и с иконопис, с изработка на мозайки и стъкло, на художествени керамични плочки и т. н. Строителството също е във възход. Основаната от св. Йоан Рилски св. обител просъществува през вековете като духовен и просветен център. Развитието на творческото начало в манастирите и постоянната им връзка с народа, когато се стремят да обогатяват духовно и да му вдъхват сили, са също важен признак за израстване на една нова, автокефална църква — българската.

Градивното дело на църковните дейци не е ограничено в храмовете, но обхваща цялото общество. Те произлизат от недрата на българския народ и му служат всеотдайно. Държавата дейно участвува в просветния подем. Създава се ново общество с християнска цивилизация. Учудва бързият възход на държава и църква, но това е закономерен резултат от единство и взаимност. Естествено Константинополската патриаршия желае църквата в България да бъде част от нея. Това проличава и от писмата на патриарх Николай Мистик, но стабилността на българската държава и израстването на българската църква въздържат от пряко вмешателство.

Византийският император трудно би могъл да склони и да приеме след емпирично признание на съществуването на българската държава нейната пълна равнопоставеност като суверенна със същото достойнство. Ако една важна причина за разрива между Рим и Константинопол е коронясването на Карл Велики от папа Льв III, колко по-болезнено е за Византия съществуването на Балканския полуостров на държава и църква, разположени върху някогашна имперска територия и в патриаршески константинополски диоцез, които при това се стремят към равнопоставеност.

⁹ Вж. Попов, Г. Триодни произведения на Константин Преславски. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 2. С., 1985, 43—60; Станчев, К., Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, с. 38, 112 сл.

Придобиването на автокефалия от българската църква, и то като патриаршия, би довело неминуемо до издигането на държавната власт в България в царски ранг и обратно — приемането на царска корона от владетеля ѝ би означавало и възприемане на патриаршеското достойнство от тази църква. За съжаление на византийските властници историята се развива именно в тази насока. Дали Симеон не схваща, че е трудно да се наложи въпреки изискванията на каноните и затова се обявява за цар на ромей и българи? Дали той само желае да прегради пътя на византийското влияние чрез постигане на равнопоставеност? Дали вървейки в тази насока, когато обръща поглед към Александрия, той не се стреми да оправдае политическия си съюз в този момент с пехристияни? Това са дискуссионни въпроси. Твърде възможният положителен отговор очертава допълнително църковно-държавната взаимност в градивните трудове.

Посочва се, че всяка от държавните власти в двете съседни страни (и специално княз Симеон) се стреми да се наложи със самостоятелност и независимост, за (пълна) автокефалия и е достойна да приеме патриаршеско звание. Насочването към Александрийската редакция (рецензия) на Библията, преводът на Словата на св. Атанасий Александрийски и сравняването на цар Симеон с Птолемей са знаци за насочване към трудове в България по примера на някога бележития църковен, научен и културен център на първата по ранг след Рим и Константинопол Александрийска патриаршия. В онзи исторически момент тя не е вече под властта на византийския император. Отправянето на политически поглед към Александрия е отправяне на поглед извън икумената на Византийската империя към високопоставен, традиционно културно и духовно богат център (въпреки западащото му състояние в момента) и канонически утвърден в най-ранно време като идващ непосредствено след Рим, а едва по-късно след издигането на Константинопол като трети под ред. Не се ли корени тук в своя зачатък покъснатата идея за Третия Рим, която проблясва не много сполучливо в средата на XIII в. относно Търново след отпадането на Михаил VIII Палеолог вследствие на Лионската уния?

Православната вяра и правилният „образ на живот“ е изискване, което светите братя вneiderят в своя земен път и осъществяват в цялостната си дейност. Техните верни ученици и последователи на българска родна земя във взаимност и единство с покръстителя княз Борис и неговия високообразован син цар Симеон водят народ, църква и държава към възход. Затова и в тропара на Равноапостолите от православното богослужение се отправя сърдечна просба Просветителите да бъдат застъпници пред Бога за утвърждаване „в православие и единомислие“ и „да се умиротвори светът“. Също в тези жизнеутвърждаващи слова прозира ясна увереност в народните сили и крепка надежда за светли бъднини в независимост и в приобщение към общочовешкото общество.

Nikolai Šivarov (Sofia, Bulgaria)

JOINT ENDEAVOURS AND GENERAL UPSURGE

(Summary)

The article analyses the consequences of the establishment of a separate ecclesiastical province on the territory of the Bulgarian State in 870: an Archbishopric within the framework of the Patriarchate of Constantinople. Special attention is paid to the introduction of Old Bulgarian as official language of the State and the Church which took place probably at the Council of Preslav in 893. Numerous written monuments, mainly translations, which marked the upsurge of the Old Bulgarian Christian literary culture, are also indicated, and it is pointed out that almost all its writers were clergymen. The upsurge of the Bulgarian State and the Bulgarian Church was mutually determined. It is noted that in Bulgaria during King Simeon's reign a certain orientation existed towards the example of the Patriarchate of Alexandria, first in rank next to Rome and Constantinople, and the question of the causes for this phenomenon is raised.